

KORNAI JÁNOS

A Közgazdaságtudományi Intézet 1990 előtti történetéről, 1. előadás*

A Közgazdaságtudományi Intézetben 2018. március 22-én

elhangzott előadás szerkesztett változata

BEVEZETÉS

Mindenekelőtt köszönöm a felkérést, hogy előadás formájában számoljak be az intézetben töltött éveimről, emlékeimről. Arra törekszem, hogy az intézet történetét a politikai folyamatok történetébe beágyazva tekintsem át. A hangsúlyt arra helyezem, hogy egy értelmiségi centrum – a Közgazdaságtudományi Intézet – hogyan viselkedett, mi történt ebben a centrumban a történelem viharában. Szakmai kérdésekről is szó lesz, de mai előadásomban elsősorban ebből a nézőpontból emlékezem vissza a múltra. Az elmondottakból sok minden ellenőrizhető lesz dokumentumok, az intézetben elhangzott előadások, az intézetben készült írások alapján, de a történet első éveinek rajtam kívül már nincs más élő szemtanúja és aktív résztvevője.

Tárgyilagos kívánok lenni, bár személyes emlékeim nyilván befolyásolnak. Az előadásban sok szó lesz rólam. Nem azért, mintha egocentrikus lennék, és folyton csak önmagamról akarnék beszélni. De miután az intézet múltjáról szeretnék beszámolni, mégpedig nem dokumentumok, hanem személyes élményeim alapján, kénytelen vagyok többször előhozni a tapasztalataimat és azt, hogy mivel foglalkoztam az intézet történetének különböző időszakaiban.

Előadásomat az intézet 1954. decemberi alapításával kezdem, és eljutok először 1956. október 23-áig, a forradalom kitöréséig. Utána a forradalom napjait, a forradalom leverését fogom tárgyalni, majd a Kádár-korszaknak az első, különösen súlyos repressziókkal, intézkedésekkel kísért periódusáról beszélek. Itt, körülbelül 1962–1963-nál hagyom abba ma. A második előadás 1963-ban kezdődik, és eljutok majd az 1989-es rendszerváltás kezdetéig. A második periódus tehát az, amit Nyugaton sokan gulyáskommunizmusnak neveztek, a következő előadásra marad. Egy harmadik gondolatmenet – a rendszerváltás utáni intézetről – szintén nagyon érdekes lett volna, de a megtervezett két rész terjedelmi korlátait meghaladta volna.

A következőkben sok szó lesz politikáról, ám nem csempészek be úgynevezett áthallásokat, a jelenre való burkolt célzásokat. Vannak fontos analógiák és tanulságok, de ezeket ki-ki szűrje le magának.

---

* Az MTA KRTH-ban tartott első előadásról készült hangfelvétel a technikai okokból nem sikerült. Az előadást később egy interjúbeszélgetés során rekonstruáltuk. Itt a szerző az eredeti előadás vázlata, valamint Gács János, Lackó Mária és Laki Mihály kérdései alapján újra elmondta a március 22-én elhangzottakat. A beszélgetésről készült magnetofonfelvétel szerkesztett változatát adjuk itt közre. A szerkesztést Laki Mihály, Gács János, Lackó Mária, Patkós Anna és a szerző végezte. A szöveg több ponton átfedi a szerző önéletrajzában (Kornai, 2005) az intézet 1954–1989 időszakára vonatkozó részeit.

1. TÉMA – A MEGALAKULÁSTÓL AZ 1956-OS FORRADALOMIG

A történetemet 1953. március 5-ével, Sztálin halálával kezdem. Ez korszakhatár a szocializmus történetében. A Szovjetunió új vezetői (N. Sz. Hruscsov első titkár és G. M. Malenkov miniszterelnök) nem sokkal Sztálin halála után Moszkvába rendelték a magyar kommunista párt vezetését. Ezen a moszkvai ülésen leváltották a miniszterelnöki funkcióból az ország diktátorát, Rákosi Mátyást, és helyébe Nagy Imrét nevezték ki. Azonnal elkezdődött Nagy Imre miniszterelnök vezetésével az új szakasz kormányprogramjának a végrehajtása. Néhány tételét kiemelem: elég hamar kiengedték a politikai letartóztatottakat, megengedték, hogy a parasztok kilépjenek a termelőségvetkezetből, lelassították az erőltetett ütemű iparosítást, meghirdették az életszínvonal emelését. Visszanézve ezekre a lépésekre, elmondható, hogy azok a klasszikus sztálinista szocialista rendszer reformjának részét alkották. Magyarországon még nem volt hasonló reformtörekvés. Mai szemmel inkonzisztens tapogatózásnak lehetne minősíteni. Első perctől kezdve harc, párton belüli küzdelem folyt Rákosi Mátyás és Nagy Imre között. Az akkori nyelv adta fogalompárt használva, *konzervatívnak* hívták a régi sztálinistákat, és *reformernek* a reformkommunistákat.

1954-ben az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatójává kinevezték Friss Istvánt. Ő a Magyar Dolgozók Pártja – így hívták a kommunista pártot – pártközpontjában a gazdaságpolitikai osztály vezetője volt. Sztálin halála után egy ideig maradt ebben a beosztásban. Gazdasági vonalon Gerő Ernő volt a *number one* vezető, Friss István pedig a *number two*. Nagy Imre és a körülötte lévő, vele politikailag egyetértő, vele együtt küzdő társaság érzekelte, hogy Friss István ellenállást tanúsított Nagy Imre politikájával szemben. Ezért leváltották a pártközpont osztályvezetői funkciójáról, de továbbra is központi vezetőségi tag maradt. Ha Sztálin életében történt volna egy ilyesféle leváltás azzal az indokolással, hogy ellenáll a pártvezetésnek, akkor agyonlőtték volna. Vagy ha nem, akkor a Gulágra küldik. Ehhez képest Friss Istvánt, mai nyelven szólva, puhára ejtették. Megbízták azzal, hogy alakítsa meg a Közgazdaságtudományi Intézetet. Az intézet tehát nem az akadémiai-egyetemi világban született. Előbb volt egy párthatározat, majd 1954. december elsején megszületett egy minisztertanácsi határozat.

Nem tudom, hogy Friss István milyen szempontokat kívánt érvényesíteni a kutatásra szánt emberek kiválogatásánál,¹ de az első csoport összetételéből következtetni lehet a válogatás szempontjaira.

Amikor az intézet alakult, néhányan még éltek az úgynevezett polgári közgazdászok közül. Köztük Varga István,² aki az elődintézet igazgatója volt, továbbá Theiss Ede, valamikori professzor, matematikai statisztikus. Közülük senki sem került be az intézet alapító csoportjába. A kiválasztás nyilvánvaló szempontjaira példaként három nevet említek: Nagy Tamását, *A tőke* fordítója nevét, Hoch Róbertét, aki a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen politikai gazdaságtant tanított, és Erdős Péterét, aki ismert régi kommunista és a politikai gazdaságtan tanára volt.

Ebben az időben például az Egyesült Államokban minden egyetem *economics department*-jén gondosan kidolgozott processzus során választották ki a tanárokat. A kiválasztás fő kritériuma akkor is, ma is, a szakmai teljesítmény, amelyet elsősorban a publikációkkal mérnek. Az intézetben viszont elsősorban politikai kritériumok alapján történt

¹ Más akadémiai intézetek is létrejöttek az 50-es évek első felében, ezzel az előadásban nem foglalkozunk.

² Varga István az általa 1927-ben alapított [Magyar Gazdaságkutató Intézet](#) igazgatói tisztségét 1949. augusztus 15-ig, az Intézet megszűntetéséig töltötte be.

a válogatás: minden munkatárs párttag volt. Friss és legközelebbi munkatársai a munkatársak kiválasztásánál kettős kritériumot alkalmaztak: az egyik a politikai lojalitás volt, a másik a tehetség, valamilyen bizonyosága annak, hogy a jelölt előbb-utóbb közgazdász lehet, például tanított, jól ismert valamilyen részterületet stb. A publikálás mint kritérium, nem merült fel.

Néhány szó arról, hogyan kerültem ide. A *Szabad Nép* szerkesztőségében 1954-ben viharos kommunista párttaggyűlés zajlott le. A felszólalók név szerint bírálták a párt legfőbb vezetőit. Ez nagy visszhangot keltett, ez volt az első lázadás, mégpedig mindjárt az MDP központi lapjának a szerkesztőségében. Méray Tibor, ennek a csoportnak az egyik vezetője később könyvet írt Aczél Tamással együtt. A címe: *Tisztító vihar* (Aczél–Méray, 2006). Ez a cím idézet a taggyűlésen elhangzott felszólalásából. Amikor 1955-ben Nagy Imre vonalával szemben megint Rákosi Mátyás kerekedett felül, és Rákosi újra az ország első számú vezetője lett, a fellázadt újságírókat megbüntették. Azokat, akik a legélesebben szólaltak fel, és tulajdonképpen a taggyűlést is ők szervezték, eltávolították ebből a fontos pártfunkcióból, köztük engem is. Az eltávolított csoportból a legtöbben újságírók maradtak, én azonban kértem a Közgazdaságtudományi Intézetet, elsősorban Friss Istvánt, aki ismert még korábban, a szerkesztőségből, hogy vegyen fel az intézetbe. Ő ezt meg is tette. Tehát az intézet első évében váltam munkatárssá. De nem az első hullámban.

Minket, lázongó újságírókat is puhára ejtettek. A sztálini időkben egy ilyen párt elleni lázadásért börtön járt volna, de még az sincs kizárva, hogy halál. Friss István azonban felvett, de a felvétellel egy időben lefokozott. A *Szabad Népnél* magas pozícióm volt, külön szobám, titkárnőm. Itt közös szobába kerültem Erdős Péterrel és Hoch Róberttel, mindenkinél alacsonyabb státusba, segédmunkatárssá fokoztak le. Az intézettől kapott fizetésem, a *Szabad Népbeli* fizetésem egyharmada volt. A belépéskor az úgynevezett **Á**ltalános **O**sztályra kerültem, amelynek Nagy Tamás volt a vezetője. Korábban még a *Szabad Nép*-es korszakomban aspirantúrára jelentkeztem, és ő akkor lett a témavezetőm. Így kerültem az ő osztályára.

Az aspirantúráat végzőt, az aspiránst úgy lehet tekinteni, mint egy levelező doktoranduszt. Aki kandidátusi címre aspirál, végezhetette ezt a munkát az egyetemen, végezhetette valamelyik akadémiai intézetben, de végezhetette egyénileg is. Bárki, egy vállalati elemző munkatárs is jelentkezhetett aspirantúrára. Ha a karrier szempontjából mondhatjuk, hogy a PhD egyenlő a kandidátusi fokozattal, akkor az aspiráns pozíciója megfelel annak, amit például, az Egyesült Államokban *graduate* diáknak neveznek, pontosabban olyan diáknak, aki PhD-fokozatra pályázik. Én külső PhD-hallgatója voltam – nem a Marx Károly Közgazdasági Egyetemnek, hanem – Nagy Tamásnak. Ezzel kezdődött tulajdonképpen a tudományos pályám 1955-ben.

Az intézeten belül ebben az időszakban nem csaptak össze a politikai nézetek. Az intézet tematikusan szervezett osztályokból állt. Ennek megfelelően az induláskor volt egy Általános Osztály, Ipari Osztály, Mezőgazdasági Osztály, Pénzügyi Osztály és Nemzetközi Osztály. De a politikai szimpátiák szerinti vonzódások és elhatárolódások túlnyúltak a szakmai osztályok határain.

Az emberek egy részéről hamar kiderült, hogy ki húz a párt konzervatív szárnyához, és ki a reformerekhez. Nagy Tamás nyilvánvalóan a reformszárnyhoz húzott. Például ő vezette a Petőfi Kör közgazdászvitáját.

Hogy ki volt a reformer? Elsőnek említettem Nagy Tamást. Másodiknak magamat említhetem. Nyilvánvaló volt, hogy én azért kerültem ide, mert Nagy Imre szellemében támadtam a Rákosi-csoportot. Nekem azon a nevezetes *Szabad Nép*-taggyűlésen Farkas Mihály jutott. Ugyanis mindenki mást bíralt a taggyűlésén. Azért volt fontos Farkas Mihály, mert ő volt akkor megbízva a *Szabad Nép* felügyeletével. Sztálin halála után, a párton belüli

hatalmi újrendezésnél a sajtófelügyelet átkerült Farkashoz. Hát ezek univerzális „tehetségek” voltak: egyformán értettek a katonasághoz, az ÁVH-hoz és a sajtóirányításhoz. Közbevetőleg: Rákosi értett ahhoz, hogy hogyan kell egy országot vezetni.

Egy újabb fontos szereplő Donáth Ferenc. Őt a Rákosi-korszak 1953 előtti időszakában tartóztatták le ugyanazzal a csoporttal, amelybe Kádár János is tartozott. Agrárszakértő volt, és 1945 után Nagy Imre minisztersége idején a Földművelésügyi Minisztériumban dolgozott. Később ő lett Rákosi Mátyás titkárságának vezetője. Ezt a funkciót töltötte be, amikor saját főnöke, Rákosi elrendelte letartóztatását. Éveket töltött börtönben, története párhuzamosan alakult ebben az időben Kádáréval. Amikor kiengedték, és – ahogy azt akkor nevezték – rehabilitálták, az intézet igazgatóhelyettesének nevezték ki, ennél magasabb funkcióba nem került. Az intézetben eléggé hallgató volt, soha nem hallottam semmilyen előadását, nem olvastam semmilyen, ott készült írását.

Ekkor én *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* című könyvemben publikált disszertációt írtam (Kornai, 1957). Ez csak a kötet címe volt, nem a kandidátusi disszertációmé.³ Disszertációm nyilvános védését 1956. szeptember 24-én, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen rendezték meg. Péter György volt a levezető elnök, az egyik opponens Ajtai Miklós (az akkori tervhivatali elnökhelyettes, aki később az Országos Tervhivatal elnöke lett), a másik pedig Augusztinovics Mária volt. (Ennyiben további intézeti vonatkozása is lett.) A tudományos rendezvény egy kvázipolitikai gyűléssé alakult, mert ezt már csak hetek választották el a forradalomtól. Nagyon sokan jelentek meg. A legtöbb ilyen kandidátusi védésen a közvetlen kollegák, a családtagok meg a barátok vesznek részt, ezen azonban azt hiszem, úgy kétszázán lehetettek jelen. A disszertáció vitájáról Esze Zsuzsa írt beszámolót a *Közgazdasági Szemlében* (Esze, 1956). Mándi Péter a Belkereskedelmi Minisztériumban államtitkár volt vagy főosztályvezető, és ő tartotta a legradikálisabb, ma úgy mondanánk: rendszerellenes felszólalást a disszertációs vitán. Esze Zsuzsa ezt idézte szó szerint. Később, a forradalom leverése után állandóan erre hivatkoztak, hogy itt az értelmiségből kitört az ellenforradalom.

A védés nagy sikernek minősült, még a *Szabad Nép* is írt róla, és Friss István hirtelenjében sztárrá léptetett elő. Segédmunkatársból munkatárs lettem. Már néhány hónappal korábban, miután a dolgozatot benyújtottam az aspirántúrám vezetőjének, és lezajlott a munkahelyi vita, lényegesen emelte a fizetésemet.

Saját kezdeményezésünkre elkezdtünk kidolgozni egy reformjavaslatot. Friss nem csak biztatott, hanem hivatalos intézeti feladat rangjára emelte ezt a munkát. Nem csak belső, hanem külső munkatársak is részt vettek a kutatásban és végül négyen vagy öten állítottuk össze a jelentést.⁴ Ennek a kis munkacsoportnak, amelyet én vezettem, egy tagját emelem ki, Nagy András. A finisben, a forradalom előtt, a reformista szárny volt a hangadó az intézetben, és a konzervatív szárny hallgatott. De nem beszélt ellenünk.

A disszertáció védelme után egykori munkahelyem, a *Szabad Nép* cikket kért tőlem. Ezt elvállaltam, és meg is írtam. A címéből is – „Gyökerestül irtsuk ki a bürokráciát!” – látszik, hogy ez reformkommunista cikk volt, amelyik azzal bíztatja a társadalmat, hogy a bürokráciát

---

³ A disszertáció címe: *A túlzott centralizáció és az anyagi érdekeltség egyes problémái a könnyűiparban szerzett tapasztalatok alapján.*

⁴ „Ha átfogó reformprogramok nem is, de részprogramok már 1956 októberét megelőzően, 1956 nyarán is készültek. Megemlíthető például a könnyűiparbeli gazdaságvezetési módszerek megváltoztatására vonatkozó terjedelmes javaslat, amely a Közgazdaságtudományi Intézetben Kornai János készítette el (Nagy András és Bod Péter közreműködésével). A tervezetet 1956 augusztusában vitatta meg Friss István igazgató vezetésével az intézet osztályvezetői értekezlete és egyetértően elfogadta.” (Szamuely (szerk.), 1986, 24. o.)

gyökerestül ki lehet irtani. Szeptemberben, néhány héttel a forradalom előtt jelent meg (Kornai, 1956).

2. TÉMA – A FORRADALOM NAPJAI

A következő dátum október 23. Ezen a napon Donáth Ferenc, aki – mint említettem – az igazgatóhelyettesem volt, de alig kerültem vele kapcsolatba, elhívott egy értekezletre, amely Vas Zoltán, Budapest egykori főpolgármestere és Rákosi börtöntársa hivatali szobájában zajlott. Ő akkor valamilyen szövetkezeti központot irányított, a protokoll szerint elég alacsony funkcióban. Donáth vezette a vitát, és ott elhangzott az, hogy előbb-utóbb most már Nagy Imre lesz újra a miniszterelnök, s hogy előretörőben, erősödőben van a pártban a Nagy Imre-szárny. Biztos, hogy ő lesz a miniszterelnök, és ki kell dolgozni Nagy Imre programját. Ennek az értekezletnek a résztvevői engem bíztak meg a gazdasági program kidolgozásával. Nagy Imrét csak napokkal korábban vették vissza a pártba, de a társaság már előre készült. És én elvállaltam ezt a megbízást. A Szabadság téren állt az épület, ahol Vas Zoltán dolgozószobája volt, az Aulich utca sarkán. Ott nem zajlott semmilyen tüntetés, vagy semmit nem lehetett látni, teljesen csendes volt a környék. De már Donáth Ferenchez érkeztek be telefonjelentések. Nem a mobiltelefon korszakában élünk, hanem a városi vonalon jelentkeztek, nem tudom, hogy kik, de közölték, hogy a Bem József rakparton diáktüntetés van.

Ez október 23-ának a napja, ekkor, délután folyt ez a megbeszélés. Mi üléseztünk, és azon gondolkoztunk, hogy mit kell tenni. Külpolitikai programról is szó volt, nem csak a gazdaságról. Felkészültünk: ha Nagy Imre miniszterelnök lesz, akkor nem lesz idő várakozni arra, hogy elkészüljön új programja. A programra azonnal szüksége lesz.

És most jönnek a forradalom napjai. Az első napokat nem az intézetben töltöttem, tehát azok intézeti lefolyásáról szemtanúként nem tudok mondani semmit. A kormányprogramon dolgoztam, hajnaltól estig. Telefonok jöttek barátaimtól, meg nem barátoktól is, hogy mi van a városban, de semmilyen tüntetésen nem vettem részt, hanem dolgoztam, írtam, fogalmaztam. Hol? Péter György – akihez barátság fűzött, nem csak szakmai kapcsolat – Moszkvában volt ezekben a napokban. Nem forradalmi ügyben, hanem szakmai értekezleten vett részt mint a KSH elnöke. Én bejáratos voltam hozzá, a lakására és a hivatali helyiségébe. Zala Júlia, aki akkor a KSH főosztályvezetője volt és Péter György egyik jobb keze, vagy talán a jobb keze, még a Vas–Donáth-megbeszélésen azt javasolta, hogy jöjjek, üljek be a Péter György szobájába. A titkárnő mindenben segíteni fog nekem. Ott dolgoztam két napig a Rózsadomb alján, akkor, az első három napban még nem volt ott a Széna téri felkelő csoport, az később jött létre.

A harmadik napon ugyanez a titkárnő följött a lakásomba, ami szintén a Rózsadombon volt, nem olyan messze a KSH-tól. A munka leginkább úgy zajlott, hogy én beszéltem, és ő azt gyorsírással leírta. Ez még a komputer előtti korszak. Tehát nem kézzel írtam, kézírásomat már akkor sem lehetett elolvasni. Korábbi munkáim egy részét diktáltam, másik részét magam gépeltem.

Az akkori gondolkodásom a reformkommunista eszmekörben élték. Rendelkeztem az ide kapcsolódó ismeretekkel. Ezen túlmenő átalakulásról nem volt elképzelésem. Pár nap után azonban feladtam. Mert rájöttem arra, hogy nem vagyok képes megírni egy olyan országnak a kormányprogramját, amely túllép a reformkommunizmuson. Nem azért, mert elvileg ellenzem, hanem azért, mert nem vagyok felkészülve a feladatra. Ha lett volna valami irodalom a problémáról, akkor azt én nem olvastam. Az utolsó változat egyik példányát

szerettem volna átadni Donátnak, de nem volt bent, ezért bevitettem az intézetbe, és átadtam Donáth akkori intézeti titkárnőjének. Tehát így teltek az október 23-a utáni első napjaim.

Ezt követte a következő próbálkozásom. Legközelebbi barátaim, Kende Péter és Lócsei Pál úgy gondolták, hogy egy új lapot kell indítani. Egyetértettem velük, és elkezdtünk lapot alapítani. És a lap meg is jelent, a főszerkesztő Gimes Miklós lett. Napilap lett volna. Ha jól emlékszem, két szám előkészítésében vettem részt. Ezeket a *Szabad Nép* székházában szerkesztettük, az egykori szobáinkban. Gimes írta az első szám nyitó vezércikkét. Az első napok elteltével úgy gondoltam, hogy ez nem az a hang, amelyen meg akarok szólalni. Ekkor elhagytam a szerkesztőséget. Most nem részletezem a politikai nézetkülönbségeket. Ezekről az eseményekről többször kihallgattam a politikai rendőrség Gyorskocsi utcai központjában, ahol a pereket készítették elő. Miután Gimes a forradalom utáni Nagy Imre-per egyik fővádoltja lett, Lócsei ellen pedig külön per folyt, róluk faggattak engem, és párhuzamosan mindenkit, aki a történetek szemtanúja volt. Akit a hallgatóságban közelebbről érdekel a téma, olvashat erről egyet s mást saját önéletrajzomban (Kornai, 2005), Révész Sándornak Gimes Miklósról írott életrajzában (Révész, 1999) és más forrásmunkákban.

Az újságírói munkából tehát kiszálltam, és október 29-én visszamentem az intézetbe. Az október 23. és 29. közötti napokban Friss István először a rádió pártkomisszára lett, és ebben a minőségében hívott, hogy menjek a rádióhoz, amit nem vállaltam. Utána Friss elkezdte a pártsajtót szervezni, ő a forradalom napjaiban is nagyon aktív bolsevik volt. Erre is elhívott, és ebben sem vettem részt. Ezek a hívások telefonon zajlottak le. Már csak elbeszélésből tudtam meg, hogy az intézetben működött egy forradalmi bizottság, amelyik Friss Istvánt leváltotta, és Varga Istvánt nevezte ki az intézet vezetőjének, aki ezt elvállalta. Nem emlékszem, kikből állt a forradalmi bizottság. Ezt meg kell próbálni források alapján rekonstruálni, de lehet, hogy nem rekonstruálható. Én nem voltam ott, akik pedig ott voltak, azok szerintem már nem élnek. A KTI elmulasztotta, hogy ezt 10 évvel ezelőtt megkérdezze, 20 évvel ezelőtt megkérdezze, 30 évvel ezelőtt megkérdezze.

Tehát a forradalom napjaiban bizonyára izgalmas volt az intézet élete, de erről nem számolhatok be, mert nem voltam ott. Ezekben a napokban, tehát október 29. és november 4. között, egyik első utam a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadóhoz vezetett, ahol már le volt adva disszertációm publikálásra szánt kézírata. Siettem visszakérni a kéziratot. Nem úgy mentek a dolgok akkoriban, mint ma, hogy a kézirat rajta lett volna egy diszken, és utána akárhányszor ki lehetett volna nyomtatni. Azt hiszem, összesen talán két gépelt példány létezett. Számomra nagyon fontos volt ez. Akkor még nem lehetett világosan látni, hogy mi lesz a magyar könyvkiadással. Visszakaptam a kéziratot. A Cserkészszövetség egykori székházában volt a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó a Nagysándor József utcában. A Cserkészszövetség vissza akarta szerezni a székházát, és próbálta kitenni a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadót a forradalom napjaiban. Tehát még az sem volt biztos, hogy ha kiteszik a kiadót, mi lesz a kézirattal.

November 4-én bejöttek a szovjet tankok. Aki a forradalomról bővebben akar tájékozódni, az máshol keressen forrásokat. Én a saját sztorimnak azt a részét, ami a KTI-hez kapcsolódik, itt áttekintettem. Ez egy kis csepp egy viharos tengerben. A forradalom tengernyi eseményéről sok száz forrásmunka számol be, mégpedig egymásnak ellentmondó, egymással vitában álló leírások és értelmezések.

Többhetes általános sztrájk követte a forradalmat, de azért az intézetbe be-bejártunk, bár inkább csak beszélgetni vagy kicserélni a legújabb híreket. Utána elkezdődött a „normalizálódás”. A normalizálást idézőjelbe teszem.

3. TÉMA – A REPRESSZIÓ ÉVEI

Ma is érdekes probléma: hogyan vették tudomásul az ország lakosai, hogy ezekben a napokban többször egymás után rendszerváltás zajlott le. Mert először kommunista rendszerből az ország elindult egy reformkommunista rendszer felé. Utána megtörténtek az első lépések egy többpártrendszeres demokráciává alakuló rendszer irányában. Napok, sőt órák alatt 26 párt alakult, és ezekben a politikai spektrum minden színe képviselve volt. Létrejött egy koalíciós kormány. Nagy Imre kormányában tulajdonképpen az 1945 és 1948–1949 közötti kormánypártok képviselői ültek. Ha valóságosan nem is támadtak fel órák alatt a régi kormánypártok, a Nagy-kormány legalább formailag újraélesztette őket.

November 4-e után az ország lakosai gyorsan, sokan nagyon gyorsan alkalmazkodtak. Ennek az alkalmazkodó nagy többségnek elég jelentős részéről elmondható, hogy lefeküdtek az új Kádár-rezsimnek, és kollaboráltak vele. Sokan viszont passzívan és némán – azt is mondhatnám, hogy – dermedten figyelték, mi történik. Az intézeti tagok viselkedése is szóródott ezek között a viselkedésformák között.

Az én életemben ezek a napok, a forradalom és a forradalom leverése, cezúrát jelentettek, elsősorban politikai értelemben. Egészen addig párttag voltam. Az új párt, amelyet Magyar Szocialista Munkáspártnak (MSZMP-nek) neveztek – az előző kommunista pártot Magyar Dolgozók Pártjának (MDP-nek) hívták –, nem úgy jött létre, hogy jogfolytonosan átvette a tagságot, hanem újra be kellett lépni. Mindenkinek egyénileg kellett jelentkezni, hogy akar-e párttag lenni. Én nem léptem be. Ez valóságos egyéni választás volt. Habozás nélkül úgy döntöttem, hogy nem lépek be a kommunista pártba. Azóta, 72 éve, párton kívüli vagyok. Nem lettem párttag később sem. Ügyekben megszólalok, eszmék mellett kiállok, de párthoz nem láncolom magam. Ezt akkor eldöntöttem, és elhatározásomat mindvégig betartottam.

Nagyon érdekes elválasztó vonalak keletkeztek attól, hogy ki hogyan nevezte azt, ami 1956 őszén lezajlott. A kádáristák ellenforradalomnak nevezték, '56 hívei forradalomnak. És a semleges kifejezés az volt, hogy „októberi események”. Felteszem a kérdést, hogy ez szavakon való lovagolás-e? Nem szavakon lovagoltak az emberek, ennek szimbolikus jelentősége volt. Én soha számra nem vettem volna az ellenforradalom kifejezést. Éppen mert a szavaknak szimbolikus jelentősége volt.

Az előző passzusban azt mondtam, hogy a forradalom és a kommunista rendszer restaurációja politikai értelemben cezúrát jelentett az életemben. De bizonyos fokig ez az időszak elméleti és ideológiai értelemben is cezúra volt számomra. A cezúra kifejezést most már nem az 1956. október 23-a és november 4-e közötti napokra alkalmazom, hanem egy többéves periódusra. Az előtte eltelt két-három évben ment végbe bennem a szellemi átalakulás. Korábban marxista voltam, mondjuk, 1947-től kezdve határozottan annak vallottam magam, sőt még 1953–1954-ben is alapjában véve marxista maradtam. 1953-ben kezdődött a felvilágosodásom. Ellentétben a politikai magatartás változásával (pl. a pártba való belépés megtagadásával), ez nem úgy történik, hogy az ember egyik este lefekszik marxistaként, és másnap reggel fölbred mint nem marxista. Bizonyos átmenet elkerülhetetlen. Azt, hogy valaki hosszú évtizedeken át marxista legyen, sokan egyszerűen nem is értik pl. azok közül, akik az elmúlt 10-20 évben Nyugaton szereztek diplomát. A marxizmus egyszerre volt egy „hit”, idézőjelbe téve a hit szót, és szűkebben véve elmélet. Számos értelmiségi, akinek nem tetszett a Rákosi-rendszer, sőt a Kádár-rezsim sem, képtelen volt szakítani a marxizmussal. Vagy ha szakítottak, akkor az sokkal később ment végbe. Nekem is kellett körülbelül három év: 1953 második felétől '56 őszéig. Volt, akinek sokkal hosszabb idő kellett, és csak 68-ban szakított a marxizmussal, amikor a Varsói Szerződés

országai, köztük Magyarország, leverte a csehszlovákiai Prágai Tavaszt. Másnak a rendszerváltásig tartott a marxizmusa, és volt, aki mindmáig marxista maradt, és nem változtatott.

Én 1956. november 4-én már azt mondhattam, hogy nem tekintetem magamat marxistának. Nem hogy Kádárhoz nem csatlakoztam, és a pártba sem léptem be, hanem a marxizmussal is szakítottam. Amikor találkoztam az V. kerületi párttitkárral – az intézet ebben a kerületben volt –, akit történetesen személyesen ismertem, neki bejelentettem: vegye tudomásul, hogy nem vagyok marxista.

Az intézet intellektuális légköre megdermedt. Hoch Róbert, az első szobatársam, lett a helyi pártszervezet újjászervezője: nem egyszerűen tagja, hanem ő szervezte meg a pártot. Ekkor kezdődött a személyes meghurcolásom. Az intézet igazgatója, Friss István előadást tartott a párt hivatalos legfelsőbb előadás-sorozatán, amelyet elsősorban a pártkádereknek és értelmiségi tagoknak tartottak, és Politikai Akadémiának hívtak (Friss, 1957). Ezen én is az intézet legtöbb munkatársával együtt jelen voltam, meghívót kaptunk. És ott a nyílt színen Friss István különböző kritikákkal illette első sorban Péter Györgyöt. Őt revizionistának nevezte, Nagy Tamás szintén valamilyen revizionista jelzöt kapott, és harmadikként a névsorban engem említett. Sokkal súlyosabb vádat kaptam: a marxizmus árulójának nevezett. Legalább is bennem ezt a nyomott hagyták a szavai.⁵

Akármit is mondott Friss, tulajdonképpen vádja nem volt hamis, hanem igaz. Mert nem egyszerűen elméleti különvélemény alakult ki a gondolkodásom. Nem hasonlítható ahhoz, amikor manapság a közgazdasági *mainstream* egy hívének kritikus fenntartásai vannak egy közgazdasági tétellel szemben. Nem békés elméleti viták folytak akkoriban, hanem kíméletlen harc. Javában folytak a letartóztatások. Az adott körülmények között az volt az olvasata Friss politikai akadémiai előadásának, amely a párt legfelsőbb hivatalos elméleti megnyilvánulásának számított, hogy engem árulással, a marxizmus cserbenhagyásával vádoltak. Az antik római köztársaság végnapjaiban, a császárság kezdetén alkalmazták a proskripció intézményét. Ez egy ókori feketelista volt, bárki bármit tehetett azzal, akit proskribáltak. Elvehették a vagyonát, száműzték Rómából és így tovább. Friss előadását követően egymás után jelentek meg az előadásnál is élesebb cikkek, amelyek szinte politikai vádakot tartalmaztak. A Pártfőiskolán tananyag lettem negatív értelemben, tehát a kéziratomat idézték, hogy így nyilvánult meg a közgazdaság-tudományban az ellenforradalom előkészítése.

Az intézeten belüli üléseken, vitákon nem volt ilyen támadás ellenem, ez fontos. A szakmai és a pártsajtóban viszont ketten is bírálta, Ripp Géza és Molnár Endre (Ripp, 1957, Molnár, 1957).

A Központi Bizottság pártvizsgálatot indított, vizsgálóbizottságot küldött, hogy vizsgálja felül a Közgazdaságtudományi Intézetben lezajlott eseményeket, mi történt itt. Az ellenforradalom előkészítése zajlott-e, az intézetnek volt-e szerepe benne stb. A párthatározat nyomán két embert küldtek el, engem és Nagy Andrást. A vizsgálóbizottság hangadója Lakos Sándor pártfőiskolai tanár volt. Nagy Imre frakciójának veresége és Rákosi hatalomra kerülése körülötte időkből ő írt egy cikket Nagy Imre ellen a *Szabad Népből*. Ő vezette ezt az

---

⁵ „Könyvébe [Kornai] mégis beleírta, hogy meg kell változtatnunk a gazdasági mechanizmusunkat, s hogy „gazdasági mechanizmus” alatt ő „a gazdaságvezetési módszereink összességét, a gazdasági élet egész szervezeti formáját, a gazdálkodás egész gépezetét” érti. Ezt viszont úgy lehet érteni, hogy Kornai elveti egész szocialista típusú gazdasági rendszerünket. Más alternatíva hiányában feltehetően a kapitalizmussal szeretné felcserélni. Ha Kornai ezt így gondolta, ez már nem marxista álarcban jelentkező antimarxista nézet, ez a marxizmus nyílt elvetése.” (Friss, 1957, 44. o.).

egész hajszát. Nem tudom, hogy akadt-e ebben a bizottságban intézeti ember. De az intézetet meghallgatták. Az intézetben folyt a tárgyalás, és végül is parancsba kapta az intézet, hogy el kell küldeni embereket. Mert egy ilyen vizsgálatot nem lehet azzal megúszni, hogy senkit sem küldenek el. Az már az intézetre volt bízva, hogy kik lesznek azok. Tehát úgy mondhatnám, hogy egy kvótát kapott az intézet, nem konkrét személyt kellett elküldenie, hanem többeket, azaz minimum két főt. Varga István az intézet tagja maradt, fizetést kapott, Friss István nagyon nagyvonalúan viselkedett ilyen szempontból. Csendes Béla, aki Nagy Imre egyik embere volt, maradhatott.

Én soha nem kaptam indoklást. A mai napig hivatalos forrásból nem tudom, hogy miért tettek ki, András sem tudta. Friss nem mondta el nekem. Őt ismertem a legrégebben az intézet munkatársai közül. A *Szabad Nép* minden rovatának ugyanis volt egy általános felső pártközponti kapcsolata, az agrárrovatnak a mezőgazdasági osztály vezetője, nekem pedig Friss volt a pártkapcsolatom. Az újságnál minden rovatvezető, így én is, kettős függésben dolgozott, természetesen a főszerkesztő volt az első számú főnöke, és volt egy pártközponti főember-kapcsolata. Friss Istvánt így ekkor legalább 10-15 éve ismertem. Nem ült le velem, hogy elmondja. Nem kaptam levelet. Nagy Tamástól tudtam meg, hogy el vagyok bocsátva.

Pártdokumentumokat nem találtam. Kár, hogy az intézet nem épített fel saját levéltárat, nem gyűjtötte össze a múltját, nem kutatja a saját múltját. Vajon miért nem?

Csak hipotéziseim vannak, hogy miért is küldtek el. Az egyik ok lehetett a disszertációm, a könyvem, amelyet éles támadások értek, és az ellenforradalom ideológiai előkészítőjének minősítették. A másik, hogy nem léptem be a pártba. Az intézet minden tudományos munkatársa párttag lett, mindenki belépett. Egyedül Nagy András és én nem léptünk be, tehát ez tüntetést jelentett. A harmadik ok, hogy sokan tudták az intézetben, és biztos, hogy Hoch Róbert is tudta, hogy nekem „ellenforradalmár” kapcsolataim voltak. Többször beidéztek a Gyorskocsi utcába, a Budapesti Rendőrkapitányságra. A pártközpontnak joga volt jelentést kérnie a politikai rendőrségtől: mondjanak el mindent, amit Kornairól tudnak. Ilyen értelemben a pártközpontnak alá volt rendelve minden, az egész ország. Az már más kérdés, hogy a Gyorskocsi utca mit akart kiadni. Mindenesetre, a pártvizsgálat akkor történt, amikor már nagyrészt lezajlottak az 1956-os ügyekben folytatott Gyorskocsi utcai kihallgatások.

Amit biztosan tudok, az az, hogy Hoch Róbert és az intézeti pártszervezet nem állt ki a védelmünkre 1958-ban. A nyolcvanas években, amikor az Oxford University Press 35 év után, saját kezdeményezésre, másodszer kiadta a *Tűlzott központosítást*, megtartottam a könyv eredeti szövegét, de írtam hozzá egy új függelékét. Jellemző az intézeti életre, hogy én 30 évig nem kérdeztem meg Hoch Robitól, hogy 1958-ban mi volt az álláspontja. De évtizedekkel később, amikor ezt a függelékét írtam, rákérdeztem: hogyan zajlott le a folyamat. Azt mondta, hogy az intézet fennmaradása érdekében teljesítették a pártközponti óhajt. Valakiket ki kellett tenni. Itt egy *trade-off* jelent meg: az egyik oldalon van a kiállítás a bajban lévő kolléga mellett, a szólásszabadság mellett, a tudományos kutatás szabadsága mellett, a másikon az intézmény továbbélése. Ő az utóbbit választotta. A kirúgásunkkal kapcsolatos intézeti válasz a dekkolás volt. Senki nyilvánosan nem tiltakozott. Másfelől: egy kivétellel senki sem támadott az intézetből. Tehát az intézeti munkatársak nem álltak ki mellettem, de nem is csatlakoztak Ripp Gézához vagy Molnár Endréhez. A támadások nem az intézetből érkeztek, hanem máshonnan, máshol tartott előadások, továbbá az említett támadó cikkek formájában.

Az egyetlen intézeti csatlakozó, Ausch Sándor – tudomásom szerint rendőrbesúgó – volt. Internálták még a Rákosi-rendszerben, és akkor szervezték be. Nem tudom, hogy folytatta-e ezt a tevékenységét. Lehet, hogy nem, ezt úgy hívták, hogy „kiengedték a

hálózatból”. Vagy azért, mert egyesek alkalmatlannak bizonyultak a besúgói feladat ellátására, vagy mert elfecsegték, hogy ők rendőrügynökök voltak. Bizonyos esetekben kiengedték, ha valaki nagyon kérte, vagy ha valami speciális rizikó fenyegette. Vagy nem engedték ki, tehát fogalmam sincs, hogy az Ausch maradt-e besúgó, sosem nyomoztam utána.

A forradalom után Friss nem szerzett nekem új munkahelyet, magam szereztem. A disszertációm a könnyűiparról szólt, és a könnyűipari barátaim találtak számomra munkahelyet. De a hatóságok és a KTI pártszervezete nem nyúlt utánam abban az értelemben, hogy nem akadályozták meg, hogy számomra elfogadható munkahelyem legyen. Ez tulajdonképpen megint puhára ejtést jelent, mert sok esetben azt tették, hogy kirúgtak valakit, és utána sehol sem engedték elhelyezkedni. Míg a végén szövőgyári vagy építőipari segédmunkás lett az illető.

Nekem megengedték, hogy kutatómunkát folytassak. A forradalom leverését követő évben jelent meg a disszertációm. Friss István ambivalenciája abban is megnyilvánult, hogy a nyilvános előadáson engem megbélyegzett ugyan, de eltúrta, hogy a megbélyegzett mű megjelenjen. A mű kéziratát kicsempészték Angliába, ott a könyvnek egy rövid, angol nyelvű kivonatát ki akarták adni. John Hicks elolvasta, és az az Oxford University Press az ő javaslatára adta ki teljes terjedelemben, ahol ő elnök vagy tanácsadó volt. Hicks már akkor a nyugati gazdaságtan egyik legtekintélyesebb tagjának számított. Erről Friss is tudott. A könyv *copyrightja* nem lett az én tulajdonom, hanem az intézeté, mert intézeti terméknek minősült. Friss megtúrta, hogy megjelenjen, csak ahhoz a feltételhez kötötte, hogy írjak egy plusz előszót, amelyben elmondom, hogy az 1956 előtti gazdaságról beszélek, nyitva hagyva azt a kérdést, hogy valami egészen más-e az, ami utána Magyarországon kialakult. Az új előszó mondja el, hogy nem általában a szocializmusról van szó, hanem csak speciálisan Magyarországról. Én ezeket a kívánságokat teljesítettem, írtam egy újabb előszót, és az megjelent az oxfordi kiadásban.

Az első tervem, ameddig még az intézet munkatársa voltam, az volt, hogy folytatom első könyvemem, a *Túlzott központosítást*. Annak szellemében és stílusában fogok majd hozzá az újabb könyvhöz, amely azt írja majd le, hogy mi történt 1957-től kezdve. Nagyon sok jegyzetem készült, tehát félig-meddig összegyűlt volna egy könyvnek az anyaga, de feladtam, mert úgy láttam, hogy nem publikálhatok olyan könyvet, amely azt kifejezi, amit gondolok.

Ami a gondolkodásomat illeti, ez volt a neoklasszikus korszakom. Ezt majd részletezem a második előadásban. Tehát a neoklasszikus eszmerendszer, amelyhez csatlakoztam, rányomta a bélyegét az ebben az időszakban készült munkáimra. Átálltam a matematikai közgazdaságtan művelésére. Akkor kezdődött az együttműködésem Lipták Tamással, ami megszakadt egy időre, mert Liptákot letartóztatták, és börtönre ítélték. De amikor kiszabadult, folytattuk a közös munkát.

Két közös cikkünk jelent meg az *Econometricában* (Kornai–Lipták, 1962, 1965). Ezekben idéztünk nyugati szerzőket. Például a kétszínű tervezésről szóló *Econometrica*-cikk idézte Samuelson-t. Ez nem volt szokás, a kommunista országokbeli társadalomkutató nem hivatkozhatott „burzsoá” közgazdászra.

Nagy változtatás volt más, akkori magyarországi szerzők magatartásához képest az is, hogy közvetlen kapcsolatot vettünk fel egy nyugati folyóirattal. Általában informális cenzúrának vetették alá az írásokat. Még annak is, aki az apolitikus mérnöki tudományokban kutatott, be kellett mutatnia a tudományos cikkét a helyi intézeti főnöknek, ha külföldön akart publikálni. Mi azonban nem mutattuk meg senkinek, hanem egyszerűen postára adtuk, és kiküldtük, külföldön pedig elfogadták a cikkeinket. Nem reális mai szemmel nézni ezeket a megnyilvánulásokat. Ma mindez teljesen magától értetődő jog, amit a fiatalok nem is

becsülnek meg különösebben. De akkor kockázatos volt. A súlyos represszió éveiben, ha jól tudom, a társadalomtudomány művelői közül más nem tette ezt meg.

Amikor már nem dolgoztam az intézetben, maradtak különböző kapcsolataim az intézettel. Személyes barátságban voltam Bródy Andrással. Barátságunknak volt szakmai vonatkozása is. Ő megmaradt marxistának haláláig, én átálltam a neoklasszikus elméletre. Az a gondolat hozott össze bennünket, hogy matematikát kell alkalmazni a közgazdaságtudományban. Bródynak szerepe volt abban, hogy a matematikai módszerek felé fordultam, az input-output irodalmat az ő írásainak a közvetítésével ismertem meg. Lipták Tamással is ő hozott össze. Lipták Tamásnak a matematikai intézet világhírű igazgatója, Rényi Alfréd volt az aspirantúravezetője, Bródy pedig személyes barátságban állt Rényivel, és így ismerte meg Liptákot, így ismertetett minket össze. Vitatkoztunk Bródyval, de abban nem volt vitánk, hogy matematikát kell alkalmazni.

Más közgazdászokkal is találkoztam az intézetből való száműzetésem után, rendszerint nem a munkahelyen, hanem eszpresszóban vagy cukrászdában. Többek között egy régi barátommal, Bácskai Tamással, aki nem dolgozott a KTI-ben, de közgazdász volt, és ezért említtem ezen a helyen. Hosszan beszélgettük politikáról és közgazdaságról. Elmondtam a véleményemet a szovjet jelenlétről, a Kádár-uralomról és a marxizmusról. A rendszerváltás után derült ki, hogy ekkor már Bácskai besúgó volt, és a mi beszélgetéseinkről is jelentett. Persze ennek erkölcsi minősítése eltörpül ahhoz képest, hogy jelentett saját hűgáról, apjáról, anyósáról és apósáról is.

Ezek az évek azok számára, akik involválódtak az 1956-os eseményekben, a félelem légkörében teltek. Először csak hírek jutottak el hozzánk a letartóztatásokról, később egymás kihallgatásairól értesítettük egymást. Azután megjelent a közlemény a Nagy Imre-perről és a kivégzésekről. Donáth, az intézet igazgatóhelyettese, másodrendű vádlottként szerepelt ebben a perben, és 12 év börtönt kapott. A többi vádlott jelentős részét jól ismertem, egyiküket, közeli barátomat és mentoromat, Gimes Miklóst felakasztották. Zaklatások és félelem közepette tanultam és dolgoztam. A munka és a tanulás volt a lelki menekülés és a nyugalom forrása, ez tette elviselhetővé ezt az időszakot.

Keveset tudok arról, hogy mi zajlott eközben az intézetben. Bródy munkásságát már említettem. Számomra érdekes változtatást jelentett, hogy odakerült Hegedűs András, aki Rákosi idején túlbuzgó és különlegesen balos sztálinista volt. Az ő nevéhez kötődik, joggal vagy kellő indokolás nélkül, a szovjet csapatok behívása az októberi felkelés ellen. Később viszont elfordult a dogmatikus kommunista eszméktől, átképezte magát szociológussá, és a párton belüli értelmiségi felvilágosodás egyik vezető alakjává nőtt. Tudományos pályáját – nem politikusi, hanem tudományos pályafutását – az intézetben kezdte, történetesen az én egykori szobámban.

Egy történet elmondását segíti, ha talál az ember egy határnapot. Én határnapnak az általános amnesztiát tekintem, a kor szakértői közül nagyon sokan ezt teszik, addig tartott a Kádár-rendszer kemény szakasza, és ez 1962-ben véget ért.

HIVATKOZÁSOK

ACZÉL TAMÁS–MÉRAY TIBOR (2006): *Tisztító vihar – adalékok egy korszak történetéhez*. Noran Kiadó, Budapest.

ESZE ZSUZSA (2006): Egy kandidátusi értekezés vitája. *Közgazdasági Szemle*, 3. évf. 11–12. sz. 1483–1495. o

- FRISS ISTVÁN (1957): *Népgazdaságunk vezetésének néhány gyakorlati és elméleti kérdéséről*. MSZMP Politikai Akadémiája, Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS (1956): Gyökerestül irtsuk ki a bürokráciát! *Szabad Nép*, október 14.
- KORNAI JÁNOS (1957): *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS (2005): *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*, Osiris Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS–LIPTÁK TAMÁS (1962): Mathematical Investigation of Some Economic Effects of Profit Sharing in Socialist Firms. *Econometrica*, Vol. 30. No. 1. 140–161. o. Magyar fordítása megjelent: A nyereségérdekeltség egyes gazdasági hatásai a szocialista vállalatokra – matematikai elemzés. *Központosítás és piaci reform*. Kornai János válogatott munkái, III. kötet. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2013, 481–502. o.
- KORNAI JÁNOS–LIPTÁK TAMÁS (1965): Two-Level Planning. *Econometrica*, Vol. 33. No. 1. 141–169. o. Magyar fordítása megjelent: *Központosítás és piaci reform*. Kornai János válogatott munkái, III. kötet. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2013, 503–531. o.
- MOLNÁR ENDRE (1957): Revizionista nézetek a szocialista állam gazdasági szerepéről. *Társadalmi Szemle*, 2. sz. 444–459. o.
- RÉVÉSZ SÁNDOR (1999): *Egyetlen élet*. 1956-os Intézet–Sík Kiadó, Budapest.
- RIPP GÉZA (1957): Revizionizmus az „új gazdasági mechanizmus” leple alatt. *Népszabadság* január 23. 3. o.
- SZAMUELY LÁSZLÓ (vál. és szerk.) (1986): *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954–1978*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.